

Сапарбаева У.Ч., Субанова М.С., Кекеева Ч.О.

**ЖАЛПЫ БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ МЕКТЕПТЕРДИН ОКУУЧУЛАРЫНА
ӨСҮМДҮКТӨРДҮ АНЫКТОО ЫКМАСЫН ОКУТУУ**

Сапарбаева У.Ч., Субанова М.С., Кекеева Ч.О.

**ОБУЧЕНИЕ СПОСОБА ОПРЕДЕЛЕНИЯ РАСТЕНИЙ УЧАЩИМСЯ
ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ**

U.Ch. Saparbaeva, M.S. Subanova, Ch.O. Kekeeva

**THE TRAINING METHOD OF PLANT IDENTIFICATION
STUDENTS OF SECONDARY SCHOOLS**

УДК: 372.857(575.2)(04)

Жергиликтүү өсүмдүктөрдү таанып-билип жана аларды турмуш-тиричиликте пайдалануу билгичтиги билим алуунун негизги таянычы боло алат. Андай билгичтикти жана көндүмдү калыптандыруу өсүмдүктөрдү аныктагычтын жардамы менен ишке ашат.

Негизги сөздөр: *фитоценоз, өсүмдүк, гербарий, тукум, уруу, түр, аныктагыч, теза, антитеза, практика, көндүм, билгичтик.*

Познание местных растений и использование их в жизнедеятельности человека является необходимой опорой в приобретении новых знаний. Формирование таких умений и навыков реализуется с помощью определителя растений.

Ключевые слова: *фитоценоз, растение, гербарий, семейство, род, вид, определитель, теза, антитеза, практика, навык, умение.*

The knowledge of local plants and their use in human life is a necessary support in acquiring new knowledge. The formation of such skills is realized with the help of the plant determinant.

Key words: *phytocenosis, plant, herbarium, family, genus, species, determinant, thesis, antithesis, practice, skill, skill.*

Жогорку окуу жайынын биология адистигинде билим алып жаткан студенттерди компетенттүүлүккө жана кесипке даярдоо максатында өсүмдүктөрдүн систематикасы жана геоботаника дисциплинасы боюнча 2-курстун студенттери үчүн окуу-талаа практикасы өткөрүлөт. Ал практикада, Кыргызстандын ар кандай аймактарындагы өсүмдүктүүлүктүн типтери, өсүмдүк формациялары жана ассоциациялары менен жалпы таанышуу жүргүзүлөт.

Мындан тышкары өсүмдүктөрдүн көп түрдүүлүгү, Кыргызстандагы ар түрдүү фитоценоздор, алардын чөйрө менен болгон өз ара аракеттенишүүсүн үйрөнүшүп, негизги геоботаникалык методдорду колдонуп фитоценоздорго изилдөө жүргүзүүгө көнгүшөт.

Ошондой эле изилденген фитоценоздордо кездешкен өсүмдүктөрдүн түрлөрүнөн гербарий чогултуп, алардын систематикалык абалын атайын аныктагычтар менен аныктап, ал түрдүн кайсы тукумга, урууга жана түргө таандык экендигин тактап, этикеткаларга түшүрүшөт.

Азыркы студент – бул келечектеги мугалим эмеспи. Ошондуктан, жогорудагыдай иштерди жүргүзүү менен болочок мугалимдер кийин мектептерде сабак өткөрүүгө керек болуучу бир топ кесиптик тажрыйбаларды жыйнап алса болот жана аны окуучуларды өсүмдүктөрдү аныктоо ыкмаларына үйрөтүүдө пайдаланышына мүмкүндүк түзүлөт.

Ошондуктан, орто мектептин 6-классы үчүн биология сабагынан экскурсияларды уюштуруп, жергиликтүү өсүмдүктөрдү окуучуларга тааныштырсак, окуучуларда өз мекенин сүйүү, айлана-чөйрөгө, табиятка аяр мамиле жасоо, жаратылышты коргоо сезимдери курчуп, патриоттуулукка тарбияланаары талашсыз.

Эксперсия учурунда чогултуп келген гербарийлерди баш аламан салып койбостон, аларды белгилүү ирээтке келтирүү керек. Мектеп шартында ар бир гербарийди аныктоо иши бир топ түйшүк жаратат. Анткени, биздин Кыргызстандын өсүмдүктүүлүгү үчүн жалпы билим берүүчү мектептерге арналган атайын аныктагычтар, түстүү атлас-аныктагычтар жок. Ал эми жогорку окуу жайынын студенттери үчүн арналган аныктагычтар окуучулар үчүн пайдаланууга бир аз татаалдык жаратышы мүмкүн.

Жогоруда белгиленен мектептеги мүчүлүштүктү жоюу максатында биз, мектептин 6-классынын окуучулары үчүн кыргыз тилинде жазылган чакан аныктагыч баракчаларды түздүк. Мында календарлык планда [3] көрсөтүлгөн эки жана бир үлүштүү өсүмдүктөрдүн айрым тукумдарынын негизги урууларын жана жергиликтүү түрлөрүн аныктоо үчүн маалыматтар берилген.

Эмесе, төмөндө ошол аныктагычтарды пайдалануу боюнча көрсөтмө (инструкция) менен тааныштырабыз.

Өсүмдүктөрдү аныктоо боюнча инструкция.

Аныктагыч таблицанда цифралар жана “0” белгиси көрсөтүлгөн. Ар бир цифранын жана “0” белгисинин тушунда өсүмдүккө тиешелүү ар кандай мүнөздөмөлөр келтирилген.

Цифранын тушунда келтирилген мүнөздөмөлөр “теза” – абалын түзөт.

Ал эми “0” белгисинин тушунда келтирилген мүнөздөмөлөр “антитезаны” – тезага карама-каршы белгилерди түзөт.

Ар бир теза жана антитеза баскычты түзөт.

1. ТЕЗА	1. БАСКЫЧ
0. АНТИТЕЗА	
2. ТЕЗА	2. БАСКЫЧ
0. АНТИТЕЗА	

Өсүмдүктү аныктоонун тартиби.

Биринчи баскычтагы теза менен антитезаны окуп чыккыла жана аныктап жаткан өсүмдүгүнөргө кайсы белгилер көбүрөөк туура келерин тактагыла.

Тандалган теза же антитезанын аягында жаңы баскычка өтүүчү цифра турат, ошол цифрага баруу керек.

Экинчи баскычтагы теза жана антитеза боюнча аныктап жаткан өсүмдүктүн белгилерин салыштырууну ушундай эле жол менен уланта бергиле.

Мисалы, чанактуу өсүмдүктү аныктап жатканда, эгер өсүмдүктүн жалбырагы үч ача болсо, анда 2-баскычка өткүлө. Эгерде жалбырагы бир же бир нече түгөйлүү жалбыракчалары менен болсо 3-баскычка баргыла. Андан кийин топ гүлүнө көңүл бургула. Эгерде гүлдөрү башча топ гүлүнө бириккен болсо, колдунарадагы өсүмдүк беде уруусуна карайт. Ал эми топ гүлдөрү чачы боло турган болсо кашка беде уруусуна кирет.

Андан ары 5-баскычтагы белгилерге салыштырасыңар. Силер аныктап жаткан өсүмдүктүн гүлү сары түстө болсо, ал – *дары кашка беде*.

Ошентип, кайсы бир баскычта силер тандаган теза же антитеза цифра менен эмес, аныкталып жаткан өсүмдүктүн аты менен аяктайт.

Өсүмдүктүн аталышы эки сөздөн турат [1]. Биринчи сөз – уруунун атын билдирет, алар экинчи сөз менен биргеликте ушул түрдүн атын түзөт.

Төмөндө эки үлүштүүлөрдөн чанактуулар тукумунун жана бир үлүштүүлөрдөн лилия гүлдүүлөр тукумунун өсүмдүктөрүн аныктоо үчүн таблицаны мисал кылып келтирдик.

Чанактуулар тукуму.

Чанактуулар тукумуна 300 уруу, 12000дей өсүмдүктүн түрү кирет [2]. Кыргызстанда болсо, 50 урууга бириккен 350 түр өсөт. Чанактуу өсүмдүктөрдүн гүлүнүн чөйчөкчөсү биригип өскөн 5 жалбыракчадан, таажычасы үчөө бөлөк жаткан, экөө биригип өсүп калган, формалары бирдей эмес 5 желекчеден, 10 аталыктан (көпчүлүгүндө 9 биригип өскөн) жана 1 энеликтен турат. Мөмөсү - чанак. Жалбырактары татаал, тамырында түймөктөр жайгашкан.

Таблицаны колдонуу менен өсүмдүктүн уруусун жана түрүн аныктагыла

1. Жалбырагы үч ача.....	2
0. Жалбырагы бир же бир нече түгөйлүү жалбыракчалары менен.....	3

2. Гүлдөрү башча топ гүлүнө бириккен (<i>Беде уруусу</i>).....	4
0. Гүлдөрү чачы топ гүлүнө бириккен (<i>Кашка беде уруусу</i>).....	5
3. Жалбырагы бир жуп жалбыракчалардан турат, жалбырагынын учунда мурутчасы бар (<i>Чина уруусу</i>).....	6
0. Жалбырагы бир нече жуп жалбыракчалардан турат, жалбырагынын учунда мурутчасы бар (<i>Буурчак уруусу</i>).....	7
4. Сабагы сойломо, тамырлануучу. Топ гүлү - ак башча, кийинчирээк жана кургатканда күрөң тартат.	

Түрү - Сойломо беде

0. Көтөрүлүүчү сабак. Тамырга жакын жалбырактары узун саптуу, түкчөлөр менен капталган. Жогорку эки жалбырагы топ гүлүнө жабышып турат. Топ гүлү - кызыл башча, куураганда күрөң тартат.

Түрү - Шалбаа бедеси (Кызыл)

5. Гүлдөрү сары.

Түрү – Дары кашка беде

0. Гүлдөрү ак

Түрү – Ак гүлдүү кашка беде

6. Гүлдөрү сары, чачы топ гүлүндө 4-12ден гүлү бар. Жан жалбырагы (жалбырак сабынын негизинде) жалбыракчалары менен дээрлик бирдей узундукта.

Түрү – Кадимки шалбаа буурчагы

0. Кызылт гүлдөрү кургатканда күрөң тартат. Жан жалбырактары кууш, жалбырактарынан кыйла кичине.

Түрү – Түймөктүү шалбаа буурчагы

7. Гүлдөрү ак

Түрү - Эгилме буурчак

0. Гүлдөрү агыш сыя

Түрү - Талаа буурчагы

Лилия гүлдүүлөр тукуму.

Лилиялар тукуму бир үлүштүү өсүмдүктөргө кирип, 200 урууну, 4000ге жакын түрдү камтыйт [2].

Булар негизинен пияз түптүү же тамыр сабактуу көп жылдык чөп өсүмдүктөрү.

Жалбырактары жарыш же дого сымал тарамыштанууга ээ.

Гүл коргону 6 эркин же биригип өскөн желекчелерден түзүлгөн.

Аталыгы 6, энелиги 1, мөмөлүгү жогорку.

Таблицаны колдонуу менен өсүмдүктүн атын аныктагыла

1. Гүлү жалгыздан же 2-3төн жайгашкан.....	2
0. Гүлдөрү топ гүлдү пайда кылат.....	4
2. Сабагында жалгыз, ири гүлү бар.	

Жоогазын

0. Гүлү жалбырак колтугунда 1ден же 2-3төн жайгашкан.

Купена

3. Топ гүлү чачы, ачык-сары түстө жана бийик сабагынын учунда жайгашкан, тамырдан баштап чыккан, эттүү жалбырактары бар..... **Күрөң чыраш**

0. Сабакта жалбырактары адатта 2ден же топ гүлү башкача түзүлүштө.....6
 4. Гүлдөрү ак.....5
 0. Гүлдөрү көгүш, жалбырактары кууш.

Кош жалбырактуу пролеска

5. Гүл коргону бириккен, коңгуроо сымал, негизи менен бири-бирин кучактап туруучу жазы жалбырактуу.

Май мончок гүлү [5]

0. Гүл коргонунун желекчелери 4 үлүштүү, биригип өскөн эмес. Гүлдөрү майда. Сабагында адатта 2 жүрөк сымал жалбырагы бар.....

Кош жалбырактуу майник

6. Топ гүлү шар сымал, чатырча. Гүлдөрү ак же саргыч.

Ак пияз

1. Топ гүлү шыпыргы. Сабагын жалбырак курчап жатат. Жалбырагы сабактын чокусуна карай кууш тартып кетет.

Марал кулак

Мына ушул сыяктуу аныктагыч баракчалар орто мектептин 6-классынын биологиясы үчүн окуу китебине киргизилген гүлдүү өсүмдүктөрдүн бардык тукумдарына (5тукум) [4] карата түзүлгөн.

Алардын саны класстагы окуучулардын санына жараша чыгарылат. Ошондо гана ар бир окуучуга өсүмдүктөрдү өз алдынча аныктоо мүмкүнчүлүгү түзүлүп, практикалык көндүмдөрү жана билгичтиктери калыптанат.

Адабияттар:

1. Деза М.И. Методический указатель по определению растений. - Ф; 1976.
2. Лазьков Г.А. Каталог пастбищных растений Кыргызстана. - Б.: "VRS Company", 2015.
3. Сапарбаева У.Ч., Сатубаева А.С. ж.б. Окуу материалын пландаштыруу. Иш тажрыйбалар 6-11-класстар. (Календарлык пландаштыруу). - Б.: "Гүлчынар", 2015.
4. Субанова М., Ботбаева М.М. Биология (6-класстын окуу китеби). - Б.: "Билим-компьютер", 2017.
5. Султанова Б.А. и др. Б.: Турар, 2013. Русско-кыргызский словарь названий растений и ботанических терминов.

Рецензент: к.пед.н., доцент Абдыкапарова А.О.